

УДК 316.658.4+314.151.3](47+57+430)"1944"

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-05

ІДЕЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ЗУСИЛЛЯ ВЛАДИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ ЩОДО НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З СРСР У 1944 р.

В. Л. Мартиненко

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
traum1983@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-4563-6347>

Метою статті є розкриття особливостей ведення пропаганди нацистською Німеччиною серед німецьких біженців з СРСР на завершальному етапі Другої світової війни.

Методологічну основу дослідження становлять: принципи історизму та об'єктивності, а також сукупність спеціальних (історико-генетичний, історико-системний і хронологічний) та загальнонаукових методів (аналіз, синтез, індукція і дедукція).

Наукова новизна. У даній статті вперше в історіографії розглянуті питання, пов'язані з індоктринацією німецьких біженців, які були вивезені з окупованих регіонів СРСР на територію Третього рейху у 1943-1944 рр.

Висновки. Протягом осені 1943 – весни 1944 рр. з окупованих українських територій владою нацистської Німеччини було евакуйовано близько 350000 етнічних німців. Основна частина біженців підлягала розміщенню на території імперського округу Вартегау. Через брак вільного земельного фонду німецька адміністрація вирішила їх використати в якості сільськогосподарських робітників до завершення війни. Тому перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати біженців в тому, що на даному етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу на благо Німеччини, від чияї перемоги залежала їх подальша доля. в кінці лютого 1944 р. з Берліна надійшли перші вказівки щодо налагодження політичної та культурної роботи з радянськими німцями. Досить часто влада Німеччини віддавала перевагу традиційним інструментам пропаганди: наприклад, друкованій продукції та кіно. Деякі інші форми набула робота з дитячо-підлітковим контингентом. Нею, як і під час окупації радянських регіонів, займалося керівництво Гитлерюгенду. Однак попередні пропагандистські технології через соціокультурну специфіку нових переселенців в цілому виявилися неефективними. Крім того, відсутність результату значною мірою була пов'язана із зростаючим невдоволенням багатьох радянських німців своїм соціальним становищем.

Ключові слова: етнічні німці, СРСР, Німеччина, Вартегау, націонал-соціалізм, пропаганда.

Целью статьи является раскрытие особенностей ведения пропаганды нацистской Германией среди немецких беженцев из СССР на завершающем этапе Второй мировой войны.

Методологическую основу исследования составляют: принципы историзма и объективности, а также совокупность специальных (историко-генетический, историко-системный и хронологический) и общенаучных методов (анализ, синтез, индукция и дедукция).

Научная новизна. В данной статье впервые в историографии рассмотрены вопросы, связанные индоктринацией немецких беженцев, вывезенных из оккупированных регионов СССР на территорию Третьего рейха в 1943-1944 гг.

Выводы. На протяжении осени 1943 – весны 1944 гг. с оккупированных украинских территорий властями нацистской Германии было эвакуировано около 350000 этнических немцев. Основная часть беженцев подлежала размещению на территории имперского округа Вартегау. Из-за нехватки свободного земельного фонда немецкая администрация решила их использовать в качестве сельскохозяйственных работников до завершения войны. Поэтому перед органами нацистской партии была поставлена задача убедить беженцев в том, что на данном этапе им необходимо думать не о собственных интересах, а о работе на благо Германии, от чьей победы зависела их дальнейшая судьба. В конце февраля 1944 г. из Берлина последовали первые указания относительно налаживания политической и культурной работы с советскими немцами. Довольно часто власти Германии отдавали предпочтение традиционным инструментам пропаганды: печатной продукции и кино. Несколько иные формы приобрела работа с детско-подростковым контингентом. Ее, как и во время оккупации советских регионов, курировало руководство Гитлерюгенда. Однако прежние пропагандистские технологии из-за социокультурной специфики новых переселенцев в целом оказались неэффективны. Кроме того, отсутствие результата в значительной мере было связано и с растущим недовольством многих советских немцев своим социально-экономическим положением.

Ключевые слова: этнические немцы, СССР, Германия, Вартегау, национал-социализм, пропаганда.

The article aims to reveal the peculiarities of Nazi Germany's propaganda among German refugees from the USSR at the final stage of World War II.

The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity and a set of special (historical-genetic, historical-systemic, and chronological) and generally scientific methods (analysis, synthesis, induction, and deduction).

Scientific novelty. *For the first time in historiography, this article examines the issues related to the indoctrination of German refugees taken from the occupied regions of the USSR to the territory of the Third Reich in 1943-1944.*

Conclusions. *Throughout the fall of 1943 – spring 1944, about 350,000 ethnic Germans were evacuated from the occupied Ukrainian territories by the authorities of Nazi Germany. The bulk of the refugees were accommodated in the imperial district of Warthegau. Due to the lack of free land funds, the German administration decided to use them as agricultural workers until the war. Therefore, the authorities of the Nazi Party were tasked with convincing the refugees that at this stage, they need to think not about their interests but about working for the good of Germany, on whose victory their future fate depended. At the end of February 1944, the first instructions followed from Berlin regarding establishing political and cultural work with the Soviet Germans. The German authorities often preferred traditional propaganda tools, for example, printed materials and films. Work with children and adolescents took on somewhat different forms. Like during the occupation of the Soviet regions, it was supervised by the leadership of the Hitler Youth. However, the previous propaganda technologies, due to the sociocultural specifics of the new settlers, on the whole, turned out to be ineffective. The lack of results was mainly due to many Soviet Germans' growing discontent with their socioeconomic position.*

Keywords: *ethnic Germans, USSR, Germany, Warthegau, National Socialism, propaganda.*

Масштабний відступ військ Німеччини та її союзників на Східному фронті протягом 1943–1944 рр. супроводжувався відходом значної частини цивільного населення в західному напрямку. Багато цих переміщень здійснювали під примусом з боку окупаційної влади, яка прагнула отримати додаткові трудові ресурси для економіки Третього рейху. Водночас варто визнати, що чимало радянських громадян погоджувалося евакуюватись добровільно, прагнучи вижити. До таких насамперед належали колабораціоністи та особи, які ще до війни встигли потрапити під каток сталінських репресій. Значною мірою добровільного характеру набула й евакуація сотень тисяч етнічних німців з окупованих українських земель. Вони не

мали ілюзій щодо свого майбутнього після повернення радянської влади, адже добре пам'ятали Великий терор 1937–1938 рр. і депортації 1941 р. Акція переселення етнічних німців із рейхскомісаріату Україна почалася у вересні 1943 р., а в березні 1944 р. така сама доля спіткала колоністів, які проживали в Трансністрії. Відповідно до наказу рейхсфюрера СС Г. Гімmlера від 19 лютого 1944 р. всі радянські німці підлягали відправленню в імперський округ Вартегау (так називали частину західнопольських земель, включених до складу Німеччини 1939 р.). За офіційними даними, загальна чисельність цього контингенту становила приблизно 350 000 осіб. Однак, крім етнічних німців, у ньому перебувало й чимало осіб, належних до інших національностей (особливо українців і росіян).

Політика Третього рейху щодо етнічних німців, вивезених протягом 1943–1944 рр. в адміністративному порядку з окупованих територій СРСР, належить до найменш вивчених сторінок як у закордонній, так і у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення переважно в роботах деяких німецьких істориків. До них найперше варто зарахувати дослідження Р. Хофмана [28], Х. Герлаха [25], І. Фляйшхауер [24], А. Штрипеля [34], А. Боша та Й. Лінгора [2].

Адміністрація Вартегау, куди направляли найбільшу кількість німецьких біженців з окупованих областей СРСР, почала активно готуватися до їхнього прийому вже на початку січня 1944 р. Гауляйтер А. Грейзер, звертаючись до всіх крайсляйтерів¹ і ландратів² округу, підкреслював важливість згаданої акції: *«Ці німці за своїм походженням переважно селяни й становлять найціннішу німецьку кров. Прийом цих людей, які, попри більшовицький гніт, зберегли ідентичність, дає нам унікальний шанс збагатити округ багатьма цінними представниками німецького народу»* [3, ВІ. 6]. Евакуація, за його словами, мала лише рятівний характер, оскільки в іншому випадку всіх радянських німців спіткала б «жадлива доля» [3, ВІ. 6].

У розпорядженні від 11 січня 1944 р. А. Грейзер уже офіційно оголосив, що в період війни більшість етнічних німців із СРСР перебуватиме на території Вартегау як сільськогосподарські робітники. Отже, передбачено було скоротити брак робочої сили (*Arbeitskraft*) в аграрному секторі регіону, який став наслідком поетапного виселення поляків протягом останніх років [3, ВІ. 6–7]. Водночас голова округу наголосив, що новий контингент не має замінити польських батраків, адже останні були важливим трудовим ресурсом в економіці Вартегау, втрачати який нацистська влада явно не бажала, особливо в такий складний для Німеччини період. Щодо німецьких переселенців, то багато з них згодом (імовірно, після війни) мали отримати власне господарство, утративши статус робочої сили. Водночас А. Грейзер категорично заборонив вести з радянськими німцями, які досить довго перебували в *«найпримітивніших життєвих умовах»*, будь-які обнадійливі розмови про наділення їх у майбутньому землею. Перед органами нацистської партії поставили завдання – переконати переселенців у тому, що зараз потрібно думати не про власні інтереси, а про роботу для добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їхня дальша доля [3, ВІ. 9–10].

Керувати прийманням і розміщенням біженців на всій території Вартегау був призначений штандартенфюрер СС Г. Хюбнер, який очолював управління уповноваженого Рейхскомісаріату у справах зміцнення німецької народності (*Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV)*; далі – РКФДФ) [3, ВІ. 7]. Невдовзі після призначення він зажадав від крайсляйтерів підготувати до 17 січня 1944 р. необхідну кількість збірних таборів (*Kreis-Auffanglager*), забезпечивши їх потрібним інвентарем та провізією. Крім цього, вони відповідали за розвантаження ешелонів і дальше транспортування біженців. Прибулих планували розселяти в експропрійованих польських господарствах тільки після виходу відповідних директив адміністрації Вартегау, які, своєю

¹Крайсляйтер (нім. Kreisleiter) – керівник районної організації НСДАП в окрузі (крайсі).

²Ландрат (нім. Landrat) – голова району (крайсу).

чергою, затверджував Г. Гімmlер. Керувати цією фазою операції мали два колонізаційні штаби СС [4, ВІ. 11].

Прибуття сотень тисяч етнічних німців з окупованої радянської території змушувало владу нацистської Німеччини докладати активних зусиль на інформаційно-пропагандистському фронті. Така діяльність розгорнулася у двох напрямках. У першому випадку йшлося про інформування корінних громадян Рейху щодо нових переселенців: слід було пояснити, ким вони були, чому їх евакуювали і яке позитивне значення це має для нацистської держави. Другий напрямок роботи був пов'язаний з радянськими німцями, які мушили поступово адаптуватися до нових реалій.

Основним інструментом впливу на думку корінного населення Німеччини була преса. Її матеріали дають досить докладне уявлення про те, у якому пропагандистському ракурсі нацистське керівництво прагнуло подати чергову масову переселенську акцію. Уже на початку 1944 р. в багатьох газетних публікаціях простежується посилення про закономірне повернення радянських німців на історичну батьківщину, яка готова їх прийняти й захистити. Так, в одному з номерів «Ostdeutscher Beobachter» від 4 лютого 1944 р. підкреслено, що німецькі біженці залишили межі СРСР, побоюючись за своє життя, тому їхня дальша доля відтепер нерозривно пов'язана з Німеччиною [29]. Оскільки багато жителів Рейху мали вельми поверхневі уявлення про нових переселенців, то в місцевій пресі, особливо спочатку, часто друкували невеликі матеріали про історію радянських німців [1]. Чимало уваги в них приділяли тяжкому становищу колоністів у СРСР. Цій темі часом присвячували окремі статті [20]. Для більшої наочності та переконливості в текстах іноді вміщували вставки, що ґрунтувалися на інтерв'ю з окремими переселенцями, чії сім'ї постраждали від репресій: *«Багато-багато ночей я стояла біля вікна на колінах і визирала на південь. Якщо приїжджала машина, ми знали, що почалося чергове полювання на людей. І ми з жахом очікували, чи не поверне вона до нашого дому. Вони були в мене тричі, щоразу я була змушена пожертвувати одним із синів»*, – так звучала коротка розповідь літньої жінки, яка пережила терор 1937–1938 рр. в Україні [31].

Водночас нацистська преса майже замовчувала будь-які соціокультурні особливості нових переселенців, навпаки, подаючи їх як монолітну частину німецького народу. У багатьох текстах можна простежити єдину тезу: попри репресії й постійний тиск протягом двох довоєнних десятиліть, колоністи, які жили на території СРСР, зберегли ідентичність і життєвий уклад [22; 29]. За словами одного газетного репортера, вони чинили опір так успішно, що залишилися такими самими, як і їхні предки, що колись переселилися на землі Російської імперії [31].

Евакуацію радянських німців нацистський режим усіяко намагався подати в очах громадськості як епохальну подію. І привід невдовзі знайшовся: у середині березня 1944 р. адміністрація Вартегау повідомила про те, що чисельність німецького населення округу вперше сягнула мільйона осіб. На честь цієї події вирішили влаштувати урочистий мітинг, який відбувся 14 березня у великому цеху одного з промислових підприємств Ліцманштадта¹. Його відвідало багато важливих представників адміністрації Вартегау, включно з гауляйтером А. Грейзером, найвищими чинами СС та вермахту. Усього, за даними місцевої преси, на мітингу зібралось понад 35 000 осіб – головно жителів міста. Оскільки цех не зміг умістити всіх присутніх, то значна частина з них перебувала на вулиці. Відкривав мітинг керівник окружного департаменту пропаганди В. Мауль. За деякий час на трибуну запросили переселенця, якого відрекомендували присутнім як «мільйонного німця». Ним виявився 39-річний житель колонії Хоффенталь (Запорізька область). Під час нетривалого виступу він розповів про долю своєї родини: його дружину й чотирьох дітей депортували восени 1941 р., сам він зміг уникнути цієї долі, оскільки раніше був мобілізований на риття протитанкових траншей. Наостанок, звертаючись до гауляйтера, цей чоловік заявив, що переселенці *«хочуть віддати всі сили німецькому народу й німецькому вермахту»* [18]. Після

¹У квітні 1940 р. Лодзь перейменовано на Ліцманштадт.

цього на трибуну зійшов А. Грейзер і виголосив довгу промову, приділяючи особливу увагу тому, яке величезне значення для германізації Вартегау має прибуття нового контингенту етнічних німців [18; 19].

Щоб у переселенців виникло сильніше почуття єдності з нацистською державою, багатьох із них невдовзі стали залучати до участі в деяких масових заходах. Так, у середині березня 1944 р. у кількох таборах Вартегау відбулися церемонії, присвячені Дню пам'яті героїв (Heldengedenktag) – одному з головних свят у гітлерівській Німеччині. Під час урочистої частини переважно лунали оркестрова музика й пісні, які співали переселенці та вихованці Гітлерюгенду. Потім із промовами виступали представники влади [26].

Спочатку у збірних таборах, де перебували німці з СРСР, активну й систематичну пропагандистську діяльність майже не вели. Однак наприкінці лютого 1944 р. з Берліна надійшли перші вказівки для всіх регіональних управлінь пропаганди. У них зазначали, що серед радянських німців потрібно налагодити таку саму культурну й політичну роботу, як і серед інших категорій переселенців. Насамперед рекомендували почати з організації різних культурних заходів (наприклад, проведення різних концертів і кінопоказів) та поширення преси. Водночас Міністерство народної освіти і пропаганди радило підлеглим на місцях налагодити випуск друкованої продукції самостійно, оскільки її централізовані поставки були значною мірою обмежені через шкоду, заподіяну ворожими авіанальотами. Крім того, у міністерстві хотіли отримати якомога більше інформації про сам контингент: його становище в таборах, настрої, матеріальні потреби й рівень знання німецької мови [15]. Імовірно, останній пункт був особливо важливий для того, щоб оцінити можливості пропаганди серед нових переселенців за вже відпрацьованими схемами.

Паралельно влада Німеччини намагалася налагодити серед евакуйованих німців інформаційно-роз'яснювальну роботу, яка сприяла б їхньому адаптуванню на нових місцях проживання. Було це пов'язано з тим, що багато біженців не мали уявлення про Вартегау, як, власне, і про інші східні території Рейху. Розповісти їм у загальних рисах про нову батьківщину мав спеціально підготовлений персонал, сформований з етнічних німців [5, ВІ. 49]. Від кожного району, де проживали біженці, планували вибрати 2–3 осіб, які мали авторитет серед своїх громад. Їхнє навчання відбувалося наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. у стінах окружного навчального закладу НСДАП (Gauschulungsburg) у Нідорфі (район Гнезена). Освітній курс містив лише теми про економіку, природні умови, населення й національну політику на території Вартегау. Аспекти, пов'язані з ідеологією націонал-соціалізму, були виключені [13, ВІ. 65].

Окремі документи дають змогу припустити, що в квітні 1944 р. деякі групи переселенців відвідували й політичні курси. Найперше на них відправляли тих, хто ще не пройшов натуралізації [8, ВІ. 220]. Так, щомісячні тритижневі курси відбувалися у відомому навчальному центрі НСДАП Фогельзанг (Ordensburg Vogelsang) на околиці Шлайдена. Наприкінці квітня туди приїхала група, яка складалася лише з жінок. В апараті РКФДФ рекомендували Імперському жіночому управлінню (Reichsfrauenführung) продовжити згадану практику. Аргументували це так: по-перше, у складі переселенського контингенту з СРСР було багато незаміжніх жінок, а по-друге, чоловіків дуже часто залучали до сільськогосподарських робіт [9, ВІ. 225].

За задумом нацистського керівництва, новим переселенцям належало поступово вливатися до місцевої німецької спільноти. У зв'язку з цим їх слід залучати до усіх заходів, у яких брали участь інші етнічні німці, що так чи інакше зміцнювало б взаємну згуртованість. За такими самими міркуваннями неприйнятним вважали окреме шкільне навчання дітей радянських німців. Частина відповідальності за соціальну адаптацію переселенців поклали на вихованок Союзу німецьких дівчат (Bund deutscher Mädel (BDM); далі – БДМ). Зокрема, вони мали відвідувати сім'ї радянських німців в місцях їхнього постійного розселення й проводити з ними кілька днів поспіль. Протягом цього періоду їм доручали інформувати переселенців про найважливіші аспекти їхнього дальшого проживання: наприклад, про карткову систему, розподіл харчових продуктів і місцеві органи влади. Однак основну

адаптивну функцію мали виконувати контакти з етнічними німцями, які вже давно проживали на цих територіях. Місцеве керівництво НСДАП вважало: що краще нові переселенці почуватимуться всередині місцевої німецької спільноти, то менша буде їхня потреба у спілкуванні з інонаціональним населенням (особливо з поляками). Крім цього, нацистська партія намагалася відгородити їх від будь-якого ідейного впливу з боку інших інституцій – насамперед релігійних конфесій, яким забороняли самовільно вести діяльність серед переселенців. *«Ідейна опіка – це справа партії. Відповідальність належить лише ортсгрупенляйтерові. Без його згоди жодна інша організація не має права опікуватися причорноморськими німцями»*, – ішлося в одному з циркулярів НСДАП [16].

Спочатку партійні структури намагалися виявляти певну гнучкість, вибираючи інструменти ідеологічного впливу на радянських німців. Наприклад, на території Вартегау важливу роль відводили візитам представників НСДАП до збірних таборів. Очікували, що на таких зустрічах біженці зможуть відчувати ще більший контраст між СРСР, де вони зазнавали різних переслідувань, і нацистською Німеччиною, яка вважає їх «рівноцінною» частиною німецького народу [16]. Приблизно на такий самий ефект були розраховані урочисті прийоми ешелонів з новими переселенцями, які відбувалися час від часу. Наприклад, на початку квітня 1944 р. газета «Litzmannstädter Zeitung» повідомила, що партійне керівництво за активної участі місцевих жителів організувало свято для перших 48 сімей причорноморських німців, які прибули в один із населених пунктів у районі Ласка. Урочисту частину заходу провели в прикрашеному квітами залі, де вихованки БДМ виконали кілька пісень. Потім переселенців запросили на сніданок, який приготували працівниці Націонал-соціалістичної народної благодійності (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt) і Німецького Червоного Хреста (Deutsches Rotes Kreuz). Крім того, для кожної родини виділили невеликий продуктовий набір [35].

Водночас основну перевагу віддавали традиційним формам і засобам пропаганди. Певне уявлення про те, які з них використовували найчастіше, дає циркуляр управління імперської пропаганди Східної Пруссії (Reichspropagandaamt Ostpreußen) від 3 лютого 1944 р. Відповідно до нього, у таборах на території Білостоцького округу передбачали поширити тисячі примірників журналу «Deutscher Ostkalender». Також серед іншого зазначали, що пропагандистську та освітню роботу потрібно починати відразу після прибуття перших ешелонів. Відповідали за неї місцеві органи пропаганди та НСДАП. Значна частина біженців мала досить низький рівень знання німецької мови, тому вирішили розробити спеціальний навчальний посібник. До нього автор циркуляра висунув кілька основних вимог: багатий ілюстративний матеріал, 1000 німецьких слів, проста мова викладу і, що особливо важливо, ідеологічний ухил. Представлений матеріал пропонували розбити на кілька тематичних розділів. Перший із них – з хвисткою назвою «Чого хоче Адольф Гітлер?» – мав містити перелік слів, тісно пов'язаних із нацистським світоглядом, наприклад народ, раса, ґрунт, батьківщина, праця, селянство, героїзм, самовідданість, родина, спадковість тощо. Також до посібника планували додати ілюстративно-текстовий матеріал про історію Німеччини, її велич і месіанську роль у Європі. Очікували, що в перспективі цей навчальний посібник стане основним для політико-пропагандистської роботи серед радянських німців. Потребу розробити його обґрунтовували гострою нестачею й низькою якістю (з методичного погляду) випущених аналогів [17].

Дещо інших форм набула робота з дитячо-підлітковим контингентом. Нею, як і під час окупації радянських земель, займалося керівництво Гітлерюгенду. Ця організація стала опікуватися молоддю, що перебувала в таборах, за дорученням гауляйтера А. Грейзера наприкінці лютого 1944 р. [6, ВІ. 62]. Новим вихованцям Гітлерюгенд мав насамперед прищепити уявлення про основні постулати нацистської ідеології й допомогти поліпшити знання німецької мови. Ці дві складники вважали ключовими для успішного адаптування переселенців до життя в Німеччині [7, ВІ. 219]. З матеріалів, публікованих у пресі Вартегау, відомо, що деяка частина прибулих віком від 14 до 18 років згодом була відправлена в літні табори Гітлерюгенду (Sommerlager der Hitlerjugend), де минала їхня навчальна, спортивна та

трудова діяльність [33]. Наприкінці 1944 р. залучення підлітків з радянських німців до лав організації набуло досить широкого розмаху, про що, наприклад, свідчить невелика замітка в «Ostdeutscher Beobachter». У ній, зокрема, повідомляли, що в одному з військово-тренувальних таборів (Wehrrertüchtigungslager) на території округу абсолютну більшість становили саме діти переселенців із СРСР [27]. Не меншу активність у справі виховання молоді виявляло також дівоче крило Гітлерюгенду – БДМ [23].

Таку практику керівництво Гітлерюгенду прагнуло поширити й на молодь, яка разом із батьками виїжджала в «старий рейх»¹. Зокрема, у середині квітня 1944 р. керівництво СС погодилося надавати списки переселенців, які слідували з Вартегау, Данцигу – Західної та Східної Пруссії, регіональних осередків Гітлерюгенду [7, Вл. 219]. Спершу йшлося про те, що підлітковий контингент буде сконцентрований в окремих таборах. Однак із цим виникли деякі проблеми, адже керівництво Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle) з тих чи тих причин не змогло виділити потрібні приміщення. Тому в червні 1944 р. підлітків із радянських німців утримували у спеціальних таборах для молоді переселенців (Umsiedlerjugendlager) [10, Вл. 311].

Щоб виховати дітей переселенців у дусі націонал-соціалізму, були, однак, і інші можливості. Наприклад, народні школи (Volksschule), схарактеризовані пресою як «важливий інструмент германізації». Наприкінці квітня 1944 р. «Litzmannstädter Zeitung» зазначила, що саме ці школи, де навчалися діти етнічних німців з різних регіонів Європи (Волині, Бессарабії, Буковини, Прибалтики, Причорномор'я та ін.), становлять важливий фактор формування нової територіальної єдності німецького народу – «Wartheländer» (тобто жителів Вартегау) [36].

Тотальний характер війни, який потребував максимальної мобілізації людських і матеріальних ресурсів, спонукав владу Німеччини задуматися про більш активну та продуману пропаганду серед німців із СРСР. Про це, зокрема, дедалі частіше став заявляти гауляйтер А. Грейзер, який 14 липня 1944 р. підписав відповідне розпорядження № 14/44. У ньому він зазначив, що нових переселенців передусім потрібно ознайомити з націонал-соціалістичним розумінням слова «праця». Вони мають усвідомити таку думку: «...*тільки завдяки праці можна здобути перемогу й уберегти Німеччину від більшовизму*» [14, Вл. 124]. За правильного підходу, вважав гауляйтер, переселенці здатні продемонструвати високу мотивацію та самовідданість. Головним стимулом мало стати усвідомлення того, що лише після війни вони зможуть нарешті стати власниками своїх господарств. Відповідальність за агітацію покладали на місцеві філії НСДАП. У згаданому розпорядженні окремим пунктом також підкреслювали, що не всі радянські німці мали право вступати в будь-які афільовані з нацистською партією організації та об'єднання – такий «привілей» надавали лише тим, хто вже отримав громадянство Німеччини. Водночас А. Грейзер наголосив на важливості участі нових переселенців у масових заходах, які охоплювали всю німецьку спільноту, наприклад навчально-бойових стрільбах і різних святах, що мали особливе значення для нацистської держави [14, Вл. 124].

Проте до кінця літа 1944 р. пропагандистська робота серед переселенців не привела до бодай якихось помітних результатів, про що свідчили численні доповіді місцевих партійних організацій. За словами нацистських чиновників, у значної частини радянських німців на території Вартегау немає «необхідного розуміння» політики Рейху на сучасному етапі війни. Претензії насамперед стосувалися тих, хто був залучений до трудової повинності. Однак мотивація переселенців залежала не лише від добре поставленої роз'яснювальної роботи. Як з'ясувалося, багатьом з них довелося мати справу з недоброзичливим ставленням із боку німецького начальства. Тому переселенці нерідко на знак протесту відмовлялися ставати до роботи [12, Вл. 224]. Численні повідомлення про ці конфлікти надходили вже давно. За версією одного з керівних функціонерів СС, д-ра Вольфрума, що підтримував активнішу роз'яснювальну роботу з новим контингентом, джерелом більшого невдоволення став надто

¹«Старий рейх» (нім. Altreich) – умовна назва всіх територій, які належали до складу Німеччини до 1938 р.

очевидний соціальний контраст між переселенцями з СРСР і корінними німцями – так званими «рейхсдойче». Він навіть заявив, що «...певна частина російських німців уже в Рейху стала більшовиками» [11, ВІ. 394]. Тому тих із них, «які під час наближення росіян до кордону Вартегау почнуть демонструвати симпатії до Росії, належить знищити» [11, ВІ. 394]. Перевиховання таких переселенців Вольфрум вважав неможливим. Утім, це парадоксальне твердження повністю суперечило повідомленням СД, у яких не йшлося про будь-які ознаки «більшовизації» серед радянських німців [11, ВІ. 394].

Дійшовши певних висновків, адміністрація Вартегау була змушена докласти зусиль, щоб налагодити тіснішу комунікацію з радянськими німцями. Про це, зокрема, наочно свідчить запис у щоденнику одного з переселенців, зроблений наприкінці 1944 р.: «*Навіть гауляйтер Грейзер, заступник фюрера у Вартегау, активно цікавиться долею біженців у своєму окрузі. Він листується й контактує з нами, іноді навіть особисто, і створює під своєю юрисдикцією спеціальні установи, щоб задовольняти потреби етнічних німців*» [30, Р. 302].

Бажаючи, очевидно, продемонструвати ширший масштаб роботи, адміністрація округу скликала робочу нараду, яка відбулася 12 грудня 1944 р. в актовій залі Імперського університету Позена¹, куди запросили 500 уповноважених представників від переселенців. На ній був присутній гауляйтер (як голова) і багато його підлеглих. Цей захід широко висвітлювали в місцевій пресі й подавали як надзвичайно значущу подію. Його організатори мали подвійну мету. З одного боку, вони прагнули вкотре продемонструвати переселенцям увагу до їхніх щоденних проблем і, на відміну від радянської влади, готовність до прямої комунікації на всіх рівнях адміністративної вертикалі. З другого боку, окружне керівництво збиралося пояснити делегатам від радянських німців кілька важливих моментів щодо поточної ситуації. Загальний посил був такий: переселенці з СРСР згодом обов'язково стануть власниками господарств, але зараз їм варто «працювати з максимальною віддачею й вимагати від вітчизни лише того, чого вона може дати» [21]. На першому місці мали бути тільки інтереси збройних сил Німеччини та її оборонні зусилля загалом. Масштабне розселення численного німецького контингенту в умовах війни з урахуванням обмеженості ресурсів було неможливе. Водночас представники адміністрації вислухали з боку делегатів скарги, що стосувалися майже всіх аспектів їхнього проживання в окрузі починаючи від матеріальних проблем і закінчуючи взаєминами з місцевими чиновниками. За даними місцевої преси, гауляйтер досить уважно поставився до багатьох прохань і ще під час наради віддав низку відповідних розпоряджень. Під час виступу він також закликав переселенців з СРСР забути про «комплекс неповноцінності» та відчувати себе такими самим рівноправними громадянами, як і інші німці на території округу [21].

Нарада в Позені, безумовно, була безпрецедентна. Уперше нацистська влада вирішила зустрітися й поговорити з кількома сотнями представників радянських німців у такому форматі. Однак у ситуації, коли війська Червоної армії майже впритул підійшли до східних кордонів Рейху, навряд можна було розраховувати на серйозний пропагандистський ефект, оскільки серед всього німецького населення Вартегау вже давно наростали тривожні настрої. Однак гауляйтер А. Грейзер, як зазначила У. Шмідт, до 18 січня 1945 р. наполегливо поширював ілюзії про те, що «остаточна перемога» вже близько [32, S. 255].

Отже, німецькі біженці з СРСР, яким відводили роль робочої сили в аграрному та промисловому секторах економіки Третього рейху, закономірно стали об'єктом нацистської пропаганди. Керівництво Німеччини розглядало їх передусім як інструмент трудової мобілізації. Однак попередні пропагандистські технології через соціокультурну специфіку нових переселенців загалом виявилися неефективними. Крім того, відсутність результату значною мірою була пов'язана з дедалі більшим невдоволенням багатьох радянських німців своїм соціальним становищем.

¹Наприкінці вересня 1939 р. Познань перейменовано на Позен.

Література

1. Albrich F. Der Ring eines langen Weges schließt sich. Im Reichsgau Wartheland grüßt die Schwarzmeerdeutsche die alte deutsche Heimat. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
2. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.
3. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
4. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Im Auftrage: gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 11.
5. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Februar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Achte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 45-49.
6. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.
7. BAB. R 49/2409. Amt II – Dr. B/Er., Litzmannstadt, den 18. April 1944, Besprechung mit Oberbannführer Hornung, Reichsjugendführung. Bl. 219.
8. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 22. April 44, Betr.: Schulung von Russlanddeutschen, An die Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 35, Am Karlsbad 20, SS-Obersturmbannführer. Bl. 220.
9. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 27. April, Schweiklberg, Post Vilshofen Nd., Betr.: Schulungskurs für Umsiedlersfrauen, An die NSDAP – Reichsleitung, Berlin W 35, Derfflingerstr. 21, SS-Obersturmbannführer. Bl. 225.
10. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/4, Schu/Ha, Berlin, den 15.6.44, Vermerk zur Tagesmeldung vom 15.6.44, Zu Punkt 2, Betrifft: Betreuung der rußlanddeutschen Umsiedlerjugend, Bezug: Dortige Vermerke vom 3.5.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/M und 7.6.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/Hy, Besprechung mit Oberbannführer Hornung am 15.6.44. Bl. 311.
11. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/Dr.St.Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf. Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. und 8.8.44. Bl. 394-395.
12. BAB. R 49/2620. I-4/3/9.10.40/Dr.St/Hy, 26. August 44, Betr.: Umsiedler-Schulung in Lagern, Bezug: Ihr Schreiben vom 18.7.44 – V/177 – Dr. P/W, An die NSDAP – Reichsleitung, Hauptamt für Volkstumsfragen, Bad Ischl – Kaltenbach, Haus Miramonti. Bl. 224.
13. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter der Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissariats für die Festigung dt. Volkstums, Posen, den 7. März 1944, Kaiserring 13, Rundschreiben, An alle Ansiedlungsstäbe und Aussenstellen, Betr.: Auswahllergang schwarzmeerdeutscher Führer, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 65.

14. BAB. R 49/3041. Abschrift von Abschrift, Der Gauleiter und Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Posen, den 14. Juli 1944, Akz.: P. 1775/44, Grundsätzliche Anordnung, Nr. 14/44, Betr.: Die Menschenführung bei der Ansetzung der Rußlanddeutschen, gez. Greiser. Bl. 123-124.
15. BAB. R 55/21427. An alle Rpa, Rundspruch Nr. 218, 28.2.44, pro v. 2128/14.2.44/67-1.2, Referate für Volkstumspropaganda, Betr.: Betreuung der Russlanddeutschen, gez. Dr. Staritz.
16. BAB. R 55/21427. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 16.2.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises Konin, Betr.: Schwarzmeerdeutsche, Kreisleiter.
17. BAB. R 55/21427. Reichspropagandaamt Ostpreußen, Königsberg, den 3. Februar 1944, Betrifft: Volksdeutsche aus den besetzten Ostgebieten (Russlanddeutsche), Bezug: Dort. Schreiben, Fs. Meld. Nr. 3012 v. 18.1.44, gez. Studentkowski, An die Reichspropagandaleitung, Hauptamt, Reichsring/Ost, Berlin, gez. Conradt.
18. Der einmillionste Deutsche im Reichsgau. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
19. Der millionste Deutsche im Wartheland angesiedelt. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
20. Der „rote Teufel“ unter den Schwarzmeerdeutschen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 137 (16. Mai 1944).
21. Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. *Ostdeutscher Beobachter*. № 325 (12. Dezember 1944).
22. Ein Mann vom Asow-Meer schildert sein Schicksal. *Litzmannstädter Zeitung*. № 128 (7. Mai 1944).
23. Erstes Großlager wartheländischer BDM-Führerin. *Litzmannstädter Zeitung*. № 186 (4. Juli 1944).
24. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 s.
25. Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch*. 29 (1979). S. 145-154.
26. Heimkehrer erlebten erstmals deutschen Heldengedenktag. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
27. Hitler-Jugend im Wehrrerüchtigungslager. Sie wird auf ihre großen soldatischen Aufgaben vorbereitet. *Ostdeutscher Beobachter*. № 334 (22. Dezember 1944).
28. Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in “Transnistrien” im Jahre 1944. *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*. Boppard a. Rh., 1977. S. 447-453.
29. Hübner H. Schwarzmeer-Deutsche kehren heim. *Ostdeutscher Beobachter*. № 34 (4. Februar 1944).
30. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto: University of Toronto Press, 2014. 476 p.
31. Petrull E. Von der Molotschna bis zur Warthe. Alle 160 000 Schwarzmeer- und Shitomirdeutsche ins Wartheland. *Ostdeutscher Beobachter*. № 71 (12. März 1944).
32. Schmidt U. Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute). Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2004. 572 s.
33. Schwarzmeerdeutsche Jungen im Sommerlager der HJ. *Litzmannstädter Zeitung*. № 214 (23. Juli 1944).
34. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.
35. Vom Schwarzen Meer glücklich am Ner gelandet. *Litzmannstädter Zeitung*. № 98 (7. April 1944).
36. Wichtiges Instrument der Eindeutschung: unsere Volksschulen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 121/122 (30. April – 1. Mai 1944).

References

1. Albrich F. Der Ring eines langen Weges schließt sich. Im Reichsgau Wartheland grüßt die Schwarzmeerdeutsche die alte deutsche Heimat. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
2. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.
3. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
4. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Im Auftrage: gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 11.
5. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Februar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Achte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 45-49.
6. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.
7. BAB. R 49/2409. Amt II – Dr. B/Er., Litzmannstadt, den 18. April 1944, Besprechung mit Oberbannführer Hornung, Reichsjugendführung. Bl. 219.
8. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 22. April 44, Betr.: Schulung von Russlanddeutschen, An die Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 35, Am Karlsbad 20, SS-Obersturmbannführer. Bl. 220.
9. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 27. April, Schweiklberg, Post Vilshofen Nd., Betr.: Schulungskurs für Umsiedlersfrauen, An die NSDAP – Reichsleitung, Berlin W 35, Derfflingerstr. 21, SS-Obersturmbannführer. Bl. 225.
10. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/4, Schu/Ha, Berlin, den 15.6.44, Vermerk zur Tagesmeldung vom 15.6.44, Zu Punkt 2, Betrifft: Betreuung der rußlanddeutschen Umsiedlerjugend, Bezug: Dortige Vermerke vom 3.5.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/M und 7.6.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/Hy, Besprechung mit Oberbannführer Hornung am 15.6.44. Bl. 311.
11. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/Dr.St.Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf. Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. und 8.8.44. Bl. 394-395.
12. BAB. R 49/2620. I-4/3/9.10.40/Dr.St/Hy, 26. August 44, Betr.: Umsiedler-Schulung in Lagern, Bezug: Ihr Schreiben vom 18.7.44 – V/177 – Dr. P/W, An die NSDAP – Reichsleitung, Hauptamt für Volkstumsfragen, Bad Ischl – Kaltenbach, Haus Miramonti. Bl. 224.
13. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter der Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissariats für die Festigung dt. Volkstums, Posen, den 7. März 1944, Kaiserring 13, Rundschreiben, An alle Ansiedlungsstäbe und Aussenstellen, Betr.: Auswahllergang schwarzmeerdeutscher Führer, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 65.

14. BAB. R 49/3041. Abschrift von Abschrift, Der Gauleiter und Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Posen, den 14. Juli 1944, Akz.: P. 1775/44, Grundsätzliche Anordnung, Nr. 14/44, Betr.: Die Menschenführung bei der Ansetzung der Rußlanddeutschen, gez. Greiser. Bl. 123-124.
15. BAB. R 55/21427. An alle Rpa, Rundspruch Nr. 218, 28.2.44, pro v. 2128/14.2.44/67-1.2, Referate für Volkstumspropaganda, Betr.: Betreuung der Russlanddeutschen, gez. Dr. Staritz.
16. BAB. R 55/21427. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 16.2.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises Konin, Betr.: Schwarzmeerdeutsche, Kreisleiter.
17. BAB. R 55/21427. Reichspropagandaamt Ostpreußen, Königsberg, den 3. Februar 1944, Betrifft: Volksdeutsche aus den besetzten Ostgebieten (Russlanddeutsche), Bezug: Dort. Schreiben, Fs. Meld. Nr. 3012 v. 18.1.44, gez. Studentkowski, An die Reichspropagandaleitung, Hauptamt, Reichsring/Ost, Berlin, gez. Conradt.
18. Der einmillionste Deutsche im Reichsgau. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
19. Der millionste Deutsche im Wartheland angesiedelt. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
20. Der „rote Teufel“ unter den Schwarzmeerdeutschen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 137 (16. Mai 1944).
21. Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. *Ostdeutscher Beobachter*. № 325 (12. Dezember 1944).
22. Ein Mann vom Asow-Meer schildert sein Schicksal. *Litzmannstädter Zeitung*. № 128 (7. Mai 1944).
23. Erstes Großlager wartheländischer BDM-Führerin. *Litzmannstädter Zeitung*. № 186 (4. Juli 1944).
24. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 s.
25. Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch*. 29 (1979). S. 145-154.
26. Heimkehrer erlebten erstmals deutschen Heldengedenktag. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
27. Hitler-Jugend im Wehrrertüchtigungslager. Sie wird auf ihre großen soldatischen Aufgaben vorbereitet. *Ostdeutscher Beobachter*. № 334 (22. Dezember 1944).
28. Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in “Transnistrien” im Jahre 1944. *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*. Boppard a. Rh., 1977. S. 447-453.
29. Hübner H. Schwarzmeer-Deutsche kehren heim. *Ostdeutscher Beobachter*. № 34 (4. Februar 1944).
30. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto: University of Toronto Press, 2014. 476 p.
31. Petrull E. Von der Molotschna bis zur Warthe. Alle 160 000 Schwarzmeer- und Shitomirdeutsche ins Wartheland. *Ostdeutscher Beobachter*. № 71 (12. März 1944).
32. Schmidt U. Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute). Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2004. 572 s.
33. Schwarzmeerdeutsche Jungen im Sommerlager der HJ. *Litzmannstädter Zeitung*. № 214 (23. Juli 1944).
34. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.
35. Vom Schwarzen Meer glücklich am Ner gelandet. *Litzmannstädter Zeitung*. № 98 (7. April 1944).
36. Wichtiges Instrument der Eindeutschung: unsere Volksschulen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 121/122 (30. April – 1. Mai 1944).